

XVIII
a m ž i a u s
studijos

7

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Giminė. Bendrija. Grupotė

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

XVIII
a m ž i a u s
studijos

7

LIETUVOS
Didžioji Kunigaikštystė
Giminė. Bendrija. Grupotė

Sudarytoja
RAMUNĖ ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos
institutas

Vilnius
2021

XVIII amžiaus studijos | Eighteenth-Century Studies

Recenzuojamas tęstinis mokslo leidinys, leidžiamas nuo 2014 m. | Peer-reviewed journal published since 2014.

Redakcinė kolegija | Editorial Board

Pirmininkė | Editor-in-Chief

Prof. dr. Ramunė ŠMIGELSKYTĖ-STUKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas

Atsakingasis sekretorius | Editorial Secretary

Dr. Adam STANKEVIČ

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Lina BALAIŠYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas

Prof. dr. Richard BUTTERWICK-PAWLIKOWSKI

Europos koledžas Natoline, Londono universiteto koledžas |

College of Europe, Natolin, University College London

Prof. habil. dr. Jolanta GELUMBECKAITĖ

Frankfurto prie Maino Goethe's universitetas | Goethe-Universität Frankfurt am Main

Doc. dr. Liudas GLEMŽA

Vytauto Didžiojo universitetas

Doc. dr. Robertas JURGAITIS

Vytauto Didžiojo universiteto Švietimo akademija

Prof. habil. dr. Janina KAMIŃSKA

Varšuvos universitetas, Pedagogikos fakultetas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Pedagogiczny

Doc. habil. dr. Ilja LEMEŠKIN

Praho Karolio universitetas, Baltistikos centras | Univerzita Karlova v Praze

Habil. dr. Andrej MACUK

Lenkijos mokslų akademijos Tadeuszo Manteuffelio Istorijos institutas |

Instytut Historii im. Tadeusza Manteuffla Polskiej Akademii Nauk

Prof. habil. dr. Dariusz ROLNIK

Katovicų Silezijos universitetas | Uniwersytet Śląski w Katowicach

PD habil. dr. Christiane SCHILLER

Berlyno Humboldtų universitetas | Humboldt-Universität zu Berlin

Dr. Gintautas SLIESORIŪNAS

Lietuvos istorijos institutas

Dr. Asta VAŠKELIENĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas

Prof. habil. dr. Andrzej B. ZAKRZEWSKI

Varšuvos universitetas, Teisės istorijos institutas | Uniwersytet Warszawski, Wydział Prawa i Administracji

Svetainė internete | Website <http://www.istorija.lt/journals/xviii-amziaus-studijos/>

Redakcinės kolegijos adresas | Contact address

Lietuvos istorijos institutas

Tilto g. 17, 01101 Vilnius, Lietuva

El. paštas smigelskyte.stukiene@gmail.com

Leidinio bibliografinė informacija pateikiama Lietuvos nacionalinės

Martyno Mažvydo bibliotekos Nacionalinės bibliografijos duomenų banke (NBDB).

© Sudarymas, Ramunė Šmigelskytė-Stukienė, 2021

© Straipsnių autoriai, 2021

© Lietuvos istorijos institutas, 2021

ISBN 978-609-8314-04-5

ISSN 2351-6968

TURINYS

Pratarmė / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 8
Foreword / *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 12

KLIENTAI. BIČIULIAI. POLITIKAI

Gintautas Sliesoriūnas

Jonušas Antanas Višnioveckis apie motinos, brolio ir savo politinių akcijų motyvus (1700–1707 m.) . . . 18
Janusz Antoni Wiśniowiecki on the Motives of Political Actions by his Mother, Brother and his Own (1700–1707). *Summary* . . . 32

Mindaugas Šapoka, Vilija Gerulaitienė

Lietuvos didžiojo etmono Liudviko Pociėjaus planas pašalinti iš sosto Augustą II 1714 metais: tarp tikrovės ir fikcijos . . . 34
The Plan of Lithuanian Great Hetman Ludwik Pocij to Dethrone Augustus II in 1714: Between Reality and Fiction. *Summary* . . . 53

Андрэй Мацук

Планы магнатских группировок на избирательные кампании в правление Августа III . . . 54
Didikų grupuočių rinkiminių kampanijų planai valdant Augustui III. *Santrauka* . . . 71

Arnaud Parent

Prancūzų slaptoji misija Abiejų Tautų Respublikoje: barono Antoine'o-Charles'io de Vioménilio vaidmuo Baro konfederacijoje 1771–1772 m. . . . 72
French Secret Mission in the Polish-Lithuanian Commonwealth: the Role of Baron Antoine-Charles de Vioménil in the Bar Confederacy in 1771–1772. *Summary* . . . 96

Вадим Аниперков

«Наш партизан»: личность и служебная карьера Шимона Коссаковского в свете российской дипломатической и военной корреспонденции (1790–1794 гг.) . . . 97
„Mūsų partizanas“: Simono Kosakovskio asmenybė ir karjera 1790–1794 m. Rusijos diplomatinės ir karinės korespondencijos šviesoje. *Santrauka* . . . 156

Dariusz Rolnik

Adam Chmara, ostatni wojewoda miński, i jego relacje z Sapiehami. Klient, przyjaciel, polityk – o genezie sojuszy oraz przyjaźniach politycznych w czasach stanisławowskich uwag kilka . . . 157

Klientas, bičiulis, politikas. Paskutinis Minsko vaivada Adomas Chmara ir jo santykiai su Sapiegomis. Keletas pastabų apie politinių grupuočių ir sąjungų genėžę Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu. *Santrauka* . . . 168

TIKINČIŪJŲ BENDRUOMENĖS

Vytautas Smilgevičius

Raguvos parapijos demografiniai aspektai 1700–1800 metais . . . 170

Demographic Aspects of Raguva Parish in 1700–1800. *Summary* . . . 198

Karolis Tumelis

Pavojingi ryšiai? Nesusituokusių vyrų ir moterų santykiai Lietuvos katalikiškuose bažnytiniuose teismuose XVIII a. . . . 199

Dangerous Liaisons? Informal Relations between Unmarried Persons and their Treatment in the Eighteenth Century Lithuanian Catholic Ecclesiastical Courts. *Summary* . . . 223

Ugnė Jonaitytė

Nesantuokinių vaikų motinos Vilniaus dekanate XVIII a.: socialinis statusas ir geografinė kilmė . . . 225

Mothers of Illegitimate Children in the Eighteenth Century Vilnius Deanery: Social Status and Geographical Origin. *Summary* . . . 245

Jan Bulak

Stan parafii diecezji żmudzkiej w świetle raportu do Justickolegium z 1798 roku . . . 246

Žemaitijos vyskupijos parapijų būklė 1798 metų raporto Justickolegijai šviesoje. *Santrauka* . . . 263

SOCIALINIAI RYŠIAI. ŠALTINIAI IR TYRIMAI

Janina Kamińska

Wspólnota profesorów Szkoły Głównej Wielkiego Księstwa Litewskiego 1781–1794 . . . 266

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės vyriausiosios mokyklos profesorių bendrija 1781–1794 metais. *Santrauka* . . . 278

Ewa Kula

Źródła do badań nad zbiorowością nauczycieli Komisji Edukacji Narodowej w zbiorach rękopisów Biblioteki Uniwersytetu Wileńskiego . . . 279

Šaltiniai Tautinės edukacinės komisijos mokytojų bendruomenei tirti Vilniaus universiteto bibliotekos rankraščių fonduose. *Santrauka* . . . 292

Robertas Jurgaitis

Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės egzulantų integracijos problemos XVIII a.: Smolensko vaivadijos atvejis . . . 293

Problems of Integration of Exiles in the Eighteenth-Century Grand Duchy of Lithuania: the Case of Smolensk Voivodeship. *Summary* . . . 310

Rugilė Pangonytė

Juozapato Mykolo Karpio karjeros pradžia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio Karolio Stanislovo Radvilos aplinkoje . . . 312

The Beginning of Juozapas Mykolas Karpis' Career in the Circle of Karolis Stanislovas Radvila, the Chancellor of the Grand Duchy of Lithuania. *Summary* . . . 327

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Andrzej Stroynowski. Obrady sejmu grodzieńskiego 1784 roku. Studium z dziejów kultury parlamentarnej. *Ramunė Šmigelskytė-Stukienė* . . . 330

Asmenvardžių rodyklė . . . 338

Vietafordžių rodyklė . . . 353

PRATARMĖ

Kiekvienai visuomenei būdingi tarpasmeninės komunikacijos ir mainų tinklai – formalūs ir neformalūs ryšiai. Kai kurie iš šių tinklų yra iš esmės horizontalūs, jungiantys tokio pat statuso ir galios veikėjus, kiti – vertikalūs, siejantys nelygius veikėjus asimetriškuose hierarchijos ir priklausomybės santykiuose. Ryšiai tarp individų kartu yra instrumentai, padedantys pasiekti grupės tikslus, komunikacijos būdu perduodant grupės narių siekius, poreikius, lūkesčius. Luominėse Ankstyvųjų naujųjų laikų visuomenėse vertikalūs ryšius atspindėjo patrono ir kliento santykiai, apėmę tarpasmeninius mainus bei tarpusavio įsipareigojimus. Horizontalūs (nehierarchiniai) ryšiai sudarė galimybes individui įsitvirtinti tam tikro luomo, klasės, giminės (klano, grupuotės) viduje, išlaikyti savo pasiektą statusą ar net jį sustiprinti. Mažesnė vertikalų nei horizontalių saitų nauda, sprendžiant kolektyvinio veiksmo dilemas, amerikiečių politologo ir sociologo Roberto D. Putnamo vertinimu, galėjo būti viena iš priežasčių, kodėl XVIII a. kapitalizmas tapo veiksmingesnis nei feodalizmas¹.

Septintasis *XVIII amžiaus studijų* tomas „Giminė. Bendrija. Grupuočių“ skaitytojams pristato naujausius Lietuvos, Lenkijos ir Baltarusijos mokslininkų tyrimus, skirtus aštuonioliktojo šimtmečio Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenės ryšiams atskleisti. Didžiąją dalį straipsnių sudaro spaudai įteikti darbai, parengti pranešimų, perskaitytų 18-ojoje tarptautinėje XVIII a. tyrėjų konferencijoje, vykusioje 2019 m. gruodžio 5–6 d. Nacionaliniame muziejuje Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės valdovų rūmuose ir Lietuvos istorijos institute, pagrindu. Tyrimai aprėpia politinių grupuočių, klientelės sistemos funkcionavimo, taip pat šeimos, giminystės, religinio, regioninio ar pareigybinio solidarumo aspektus, o karu leidžia pažinti, kaip to meto visuomenėje funkcionavo formalios ir neformalios valdžios sistemos, kas lėmė grupės, bendrijos, grupuotės narių ryšių tvarumą, kokia buvo politinės ideologijos, materialinio atlygio, išskaičiavimo, protekcijos reikšmė, kaip kito sąvokų „ištikimybė“, „draugystė“, „lojalumas“ reikšmės ir kokiomis priemonėmis buvo kuriama bei reprezentuojama priklausomybė tam tikrai grupei, bendrijai ir bendruomenei.

Nauju aspektu pažvelgti į aštuonioliktojo šimtmečio Lietuvos visuomenę skatina kanadiečių sociologo Christopherio McAll'o tyrimai, akcentuojantys, kad socialinius procesus suvokti galima tik per horizontalių ir vertikalų ryšių sąveiką, kuri Vakarų Europos visuomenėje ėmė ryškėti jau XVIII a. antrojoje pusėje².

Septintąjį *XVIII amžiaus studijų* tomą sudaro trys teminės dalys bei tradicinė skiltis „Recenzijos ir anotacijos“. Pirmojoje leidinio dalyje, pavadintoje „Klientai.

1 Robert D. Putnam, *Kad demokratija veiktų: pilietinės tradicijos šiuolaikinėje Italijoje*, Vilnius: Margi raštai, 2001.

2 Christopher McAll, *Class, Ethnicity and Social Inequality*, Montréal: McGill-Queen's University Press, 1992, p. 95–96.

Bičiuliai. Politikai“, per kunigaikščių Višnioveckių, Lietuvos didžiojo etmono Liudviko Pociėjaus, Minsko vaivados Adomo Chmaros ir kitų didikų bei bajorų veiklą atskleidžiamos horizontaliųjų ir vertikalųjų ryšių sampynos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės visuomenėje.

Rinkinį atveria Gintauto Sliesoriūno straipsnis, kuriame pristatomi kunigaikščio Jonušo Antano Višnioveckio (*Janusz Antoni Wiśniowiecki*), jo motinos Anos Dolskos (*Anna z Chodorowskich-Wiśniowiecka-Dolska*) bei brolio Mykolo Servacijaus (*Michał Serwacy Wiśniowiecki*) politinių veiksmų motyvai XVIII a. pradžioje, jų santykiai su Švedija ir jos statytiniu Lenkijos ir Lietuvos valdovo soste Stanislovu Leščinskiu (*Stanisław Leszczyński*), pasibaigę atviru kunigaikščių Višnioveckių perėjimu į Stanislovo Leščinskiego ir švedų šalininkų stovyklą. Tyrimas atskleidžia glaudų brolių bendradarbiavimą politinėje sferoje ir Jonušo Antano pastangas visokeriopaipai pateisinti savo jaunesnį brolių dėl jam mestų priekaištų, susijusių su perbėgimu į švedų stovyklą, tokį apsisprendimą aiškinant nesavanaudišku noru gelbėti Tėvynę bei apsaugoti save ir savo artimuosius nuo kilusių grėsmių.

XVIII a. pradžios politinių grupuočių veiklos tyrimus nauja informacija papildė Mindaugo Šapokos ir Vilijos Gerulaitienės straipsnis, kuriame gvildenamos 1714 m. plano pašalinti iš sosto Augustą II atsiradimo aplinkybės ir autorystės problema. Autoriai atskleidžia, kad sufalsifikuoti dokumentą galėjo politiniai Lietuvos didžiojo etmono Liudviko Pociėjaus priešinkai: Lietuvos lauko etmonas, Sandomiero konfederacijos maršalas Stanislovas Denhofas ir Babruisko seniūnas Jonas Kazimieras Sapiega. Taip pat neatmetama galimybė, kad falsifikatas galėjo atsirasti ir paties Augusto II iniciatyva, tikintis juo ateityje pasinaudoti diplomatinuose žaidimuose su Rusijos dvaru ir Lietuvos vidaus politikos kombinacijose.

XVIII a. viduryje Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje įsitvirtinusių didikų grupuočių veiklą analizuojančiame Andrejaus Macuko straipsnyje parodoma, jog valdant Augustui III Lietuvoje įsitvirtino praktika prieš kiekvienus rinkimus sudaryti konkrečiame seimelyje kandidatų, kurie galėtų būti išrinkti, sąrašus. Politinių grupuočių lyderiai tokius sąrašus sudarydavo tiek deputatų į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Vyriausiąjį Tribunolą rinkimams, tiek ir pasiuntinių rinkimams į Abiejų Tautų Respublikos Seimą. Kandidatų sąrašų sudarymas ir šių sąrašų laikymasis rinkimų metu liudijo, kad Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje seimelius kontroliavo didikų grupuotės.

Barono Antoine'o-Charles'o de Vioménilio ir kitų prancūzų karininkų veikla Abiejų Tautų Respublikoje Baro konfederacijos laikotarpiu pristatoma Arnaud Parent straipsnyje, o Vadimo Anipiarkovo studijoje išsamiai atskleidžiama Simono Martyno Kosakovskio asmenybė ir karjera 1790–1794 m. Autorius parodo, kad paskutinysis Lietuvos didysis etmonas S. M. Kosakovskis, nepaisydamas nepalankių charakteristikų, jam nuolat išsakomų daugybės ne itin gražių epitetų bei Rusijos diplomatų ir karo vadų išreiškiamo akivaizdaus nepasitikėjimo, nuosekliai

siekė išlaikyti savarankiškumą savo pasirinktame prorusiškos politikos lauke ir iki pat žūties 1794 m. atkakliai atsisakė pripažinti, kad yra tik įrankis Rusijos vykdomos politikos rankose.

Dariuszo Rolniko straipsnyje „Klientas, bičiulis, politikas. Paskutinis Minsko vaivada Adomas Chmara ir jo santykiai su Sapiegomis“ pateikiama išsami vertikalių visuomenės ryšių – klientelės sistemos – analizė, per kurią pristatoma kunigaikščių Sapiegų kliento, Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajoro Adomo Chmaros karjera Stanislovo Augusto valdymo laikotarpiu.

Antrojoje leidinio dalyje „Tikinčiųjų bendruomenės“ publikuojami 4 straipsniai, kuriuose įvairiais aspektais atskleidžiamas gyvenimas katalikiškose Lietuvos parapijose XVIII amžiuje. Janas Bulakas, remdamasis 1798 m. Žemaitijos vyskupo Jono Stepono Giedraičio Rusijos imperijos justickolegijos Romos katalikų departamentui pateikto raporto duomenimis, aptaria Žemaitijos vyskupijos parapijų būklę XVIII a. pabaigoje.

Nesantuokusių vyrų ir moterų santykiai XVIII a. Lietuvos katalikiškuose bažnytiniuose teismuose analizuojami Karolio Tumelio straipsnyje. Autorius, pasitelkęs normatyvinius teisės šaltinius bei konsistorijų aktų knygoje užfiksuotą teisminę medžiagą, parodo, kaip Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės katalikiški bažnytiniai teismai (konsistorijos) traktavo bei sprendė kazusus, iškildavusius dėl nesantuokinių seksualinių santykių tarp nevedusių asmenų, kas buvo tokių bylų iniciatoriai ir atsakovai ir kokios veiklos jiems buvo inkriminuojamos. Prieinama prie išvados, kad rimtų sankcijų už seksualinius santykius tarp nevedusių asmenų (išskyrus ne visai aiškiai suformuluotą Trečiojo Lietuvos Statuto XIV skyriaus 30 straipsnį) iš esmės nebuvo numatyta. Tokia šaltinių tyla, autoriaus nuomone, buvo nulemta to, kad pats sankcionuotinas objektas buvo gana sunkiai apibrėžiamas, o tokius santykius užmezgę asmenys juos veikiausiai visomis išgalėmis stengėsi slėpti.

Nesantuokinių ryšių problematiką pratęsia Ugnės Jonaitytės tyrimas, skirtas nesantuokinius vaikus pagimdžiusių motinų socialiniam portretui atskleisti. Remdamasi Vilniaus dekanato parapijų krikšto metrikų knygų duomenimis, autorė išsamiai pristato nesantuokinių vaikų motinų socialinį statusą, šeiminių padėtį ir geografinę kilmę, taip pat kelia prielaidas apie aptariamojo laikotarpio visuomenės seksualinio elgesio ypatybes ir numanomas ne santuokoje gimusių vaikų pradėjimo aplinkybes. Straipsnio autorė prieina prie išvados, kad nesantuokinius vaikus gimdė tiek aukštesniajam statusui, tiek ir žemiausioms visuomenės grupėms priklausiusios moterys, tačiau žemakilmės motinos sudarė daugumą visų nesantuokinių vaikų motinų. Didžioji dalis jų buvo netekėjusios.

Išsamų demografinį XVIII a. Raguvos parapijos vaizdą pateikia Vytauto Smilgevičiaus atliktas tyrimas. Išanalizavęs Raguvos Švč. Mergelės Marijos ėmimo į dangų bažnyčios gimimo metrikų knygoje užfiksuotą informaciją, autorius apibendrina duomenis apie šioje parapijoje 1700–1800 m. laikotarpiu gimusių asmenų lytį, luomą,

santuokinių ir nesantuokinių vaikų skaičių, nustato populiariausius kiekvieno luomo ir lyties vardus, pažymėdamas, kad krikšto vardui suteikti įtakos turėjo krikšto tėvų, tėvų, tos dienos šventųjų vardai, o nekatalikų tikėjimo asmenų krikštas Raguvos bažnyčioje buvo retas reiškinys (nustatyti tik 22 atvejai) ir daugiausia buvo susijęs su persikrikštijusiais krikščioniškų konfesijų atstovais (sentikiai, liuteronai), rečiau – žydais.

Trečiojoje knygos dalyje „Socialiniai ryšiai. Šaltiniai ir tyrimai“ pristatomi du straipsniai, atveriantys galimybes pažinti horizontaliuosius Tautinės edukacinės komisijos pedagogų ryšius. Tai Janinos Kamińskos straipsnis „Lietuvos Vyriausiosios mokyklos profesorių bendrija 1781–1794 metais“ ir Ewos Kulios straipsnis, skirtas Tautinės edukacinės komisijos mokytojų bendruomenės tyrimų šaltiniams, saugomiems Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių fonduose, pristatyti. Atlikti tyrimai rodo, kad profesoriai – buvę jėzuitai – Vyriausiosios mokyklos veiklos laikotarpiu (1781–1794 m.) išliko ištikimi panaikintai vienuolijai ir išlaikė tamprus tarpusavio ryšius. Vyriausiojoje mokykloje dirbantiems profesoriams ne eksjėzuitams integruotis į akademikų bendriją buvo gana sudėtinga. Vis dėlto visus juos vienijo bendras Tautinės edukacinės komisijos Vyriausiajai mokyklai keliamas uždavinys – atnaujinti mokymo turinį, sukurti modernų universitetą, rengti pasauliečius mokytojus, ugdyti apsišvietusius piliečius, gebančius ne tik saugoti kultūrinį paveldą, bet ir stiprinančius tautinę dvasią.

Vertikaliųjų ryšių svarbą XVIII a. pradžios Lietuvos visuomenėje atskleidžia Roberto Jurgaičio straipsnis apie egzuliantus ir Rugilės Pangonytės tyrimas „Juozapato Mykolo Karpio karjeros pradžia Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio Karolio Stanislovo Radvilos aplinkoje“. Į istoriografinę apyvertą įvesdama naujus archyvinius šaltinius, autorė parodo, kad J. M. Karpio patekimas į Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio aplinką turėjo tiesioginės įtakos jo tolesnei karjerai. Įgijęs K. S. Radvilos pasitikėjimą, J. M. Karpis plėtė savo pažinčių lauką, mezgė kontaktus, susipažino su aukščiausiais pareigūnais ir dalyvavo svarbiausiuose politiniuose įvykiuose. Būtent Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kanclerio dvare jis įsiliejo į valstybės politinę erdvę, o tai atvėrė kelius tolesnei ne tik pasaulietinei, bet ir dvasininko karjerai.

Septintajame *XVIII amžiaus studijų* tome pristatomi įvairių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės giminių, šeimų, grupuočių, religinių bendruomenių ir profesinių bendrijų ryšiai bei santykiai padeda pažinti, kaip to meto visuomenėje funkcionavo formalios ir neformalios valdžios sistemos, kas lėmė vienos ar kitos politinės grupuotės, religinės bendruomenės narių, patrono ir kliento ryšių tvaramą, kaip reiškesi ištikimybė ir lojalumas keičiantis politinės galios svertams, kaip buvo vertinami visuomenės normas pažeidę individai ir kokia lemtis laukė į socialinį užribį patekusio XVIII amžiaus žmogaus.

Ramunė Šmigelskytė-Stukienė
Vilnius, 2021 m. spalio